

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10977988>

JAMIYATDA SHAXSLAR ARO MUNOSABATLARDA AXLOQNING O‘RNI VA AHAMIYATI

Normatov Sanjar Abdug‘ani o‘g‘li

Jizzax davlat pedagogika instituti “Falsafa,
tarbiya va huquq ta’limi” kafedrası o‘qituvchisi

sanjarnormatov2991@gmail.com

Annotatsiya: *Axloq, insonning muloqot madaniyati va rivojlanishi bilan ham uzviy bog‘liqdir. Bu ma’noda dinning uyg‘unligi asosida shaxs muloqot madaniyatining umumiy va xususiy jihatlarini tadqiq qilish lozimdir. Turli fikr va qarashlar mavjud bo‘lib, ularning asosiy mohiyatini talqin muhimdir. Axloq ham muloqot kabi ko‘p qirrali tushuncha bo‘lib, uni turli shaxslar va madaniyatlarda turlicha tushunish va tariflash mumkin.*

Kalit so‘zlar: *Muloqot, axloq, hulq, munosabatlar, shaxs, tushunish, ijtimoiy guruh, manalog, dialog, tarix, millat.*

Annotation: *Morality is inextricably linked with the culture and development of human communication. In this sense, it is necessary to research the general and specific aspects of the culture of personal communication based on the harmony of religion. There are different opinions and views, and it is important to interpret their main essence. Morality, like communication, is a multifaceted concept that can be understood and defined differently by different people and cultures.*

Keywords: *communication, morality, behavior, relationship, person, understanding, social group, analogy, dialogue, history, nation.*

Shaxs muloqot madaniyati deganda biz avvalo insonning o‘zini tutishi, so‘zlashish muomalasi, har qanday holatda ham o‘zini nazorat qila oladigan, to‘g‘ri fikrlaydigan va to‘g‘ri so‘z halol inson hayolimizga keladi. Bu narsani barchasini bitta yagona so‘z bilan umumlashtirish mumkin bo‘ladi bu so‘z esa barchamizga tanish axloqdir. Shu ma’noda axloq masalasi inson va jamiyat hayotida juda muhimdir.

Shaxsni kamolotga yetishi ham uni yoshlikdan olgan tarbiyasi asosida shakllangan xulqiga bog‘liq. Shu bois ham axloq masalasi olimlarni qiziqtirib kelgan lekin shaxs

muloqot madaniyatiga axloqning ta'siri bo'yicha tadqiqot ishlari biroz noaniqdir. Umuman olganda axloq tushunchasiga to'xtaladigan bo'lsak. Axloq (birligi xulq) arabcha so'z bo'lib, -deb yozadi, -Y.Abdullayev- mohiyatan, tabiat, borliq, tabiiy xususiyat, fazilat, xislat, fe'l-atvor, sifat, iroda, sabot kabi ma'nolarni bildiradi.¹ Bu muayyan jamiyat va madaniyat doirasida maqbul deb hisoblangan xulq-atvor tamoyillari va standartlariga ishora qiladi. Bu tamoyillar ko'pincha adolat, halollik, rahm-shafqat va boshqalarga hurmat tushunchalarini o'z ichiga oladi.

Axloq musulmonlar e'tiqodining muhim qismi sifatida ko'riladi va u butun dunyodagi musulmonlar uchun hidoyat va ilhom manbai hisoblanadi. "Insonlarni yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytaruvchi bir ilmdir. Yaxshi xulqlarning yaxshiligini, yomon xulqlarning yomonligini dalil va misollar ila bayon qiladigan kitob axloq deyiladi²" Axloq insonlarni umumiy mezonlar asosida axloqli (odobli, xushxulq) axloqsiz (odobsiz badxulq) ajratadi. Bunda inson hulqi uning harakatlarida nomoyon bo'ladi. Bu haqda Abu Rayhon Beruniy insonga ro'para bo'lganda, avval ko'zga tashlanadigan narsa basharasi va suratining ko'rinishidir. Kishining yomon xulq-atvori ko'zga darrov tashlandi³ bu esa inson xati-harakatidan uning axloqi to'g'risida salbiy xulosa chiqarishga asos bo'ladi.

Axloqli inson kishilar o'rtasidagi muloqotda Abu Ali Ibn Sino aytganidek "Axloq bu odamni o'zini idora qila olishdir deydi⁴" Inson o'zining nafsini tarbiyalab o'zini turli holatlarda nazorat qila olsa uni axloqli inson deya olamiz. Uni bergan tarifi shuni ko'rsatadiki axloq oddiy qoidalarga rioya qilish emas balki o'zini-o'zi boshqara olish qobiliyatiga ega bo'lishdir. Bizningcha Ibn Sino fikri qisman to'g'ri chunki hayotda juda ko'p holatlar uchun aniq qoidalar mavjud emas.

Biz bu narsa to'g'ri va noto'g'ri ekanligi haqida o'zimiz qaror qabul qilishimiz kerak bo'lgan holatlar juda ko'p. Bunday vaziyatlarda o'zimizni nazorat qilish va axloqiy tamoyillarimizga asoslangan qarorlar qabul qilish qobiliyatiga ega bo'lish muhimdir Lekin bu berilgan tarif ham subyektiv bo'lib umumiy ma'noda axloqni to'la ochib bermaydi. Bir kishi uchun axloq deb qabul qilingan narsalar boshqa odam axloq deb hisoblamasligi mumkin. Shuning uchun axloq tushunchasiga yondashuv har xildir. Shu ma'noda bizningcha axloq, jamiyat va madaniyat o'zaro ishonch, hurmat, xushxulqliylik, rahm shafqat, o'z-o'ziga va boshqalarga yo'naltirish, insonlarni yaxshilikka chaqiruvchi va yomonlikdan qaytaruvchi odatlar tizimi ifodalaydi. Bu

¹ Abdullayev Y. Yaxshi xislat "Milliy tilanish". 1995 yil 25 iyul

² Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoki axloq. T.: o'qituvchi. 1992, 11-bet

³ Abu Rayxon Beruniy. Xayot xikmatlari. "Ishonch", 1996, 19-bet

⁴ Yusupov. E. Ismoilov F. Odamiylik saboqlari. T.: 1997, 8-bet

tarzdagi axloqiyat insonlar o'rtasidagi muloqotni, o'zaro aloqalarni va jamiyatning birlashuvini oshiradi.

Shaxsning birinchi o'rindagi sifati bu insoniyligidadir, shu ma'noda Farobiy yozganidek "Kishilarni birlashtiruvchi asos bu insoniylikdir"¹. Insoniylikni asosi esa axloq yotadi. Shu bois ham Buyuk mutafakkirlar orzu umidi to'g'riroq qilib aytadigan bo'lsak ijtimoiy ideal oliyjanoblik asosida insoniylik yotar ekan barcha kishilarni birlashtiradi va jahonda tinch totuv hayot kechirishini ta'minlaydi.² Yuksak taraqqiyotning asosida xam axloqiylik va adolatlilik mezonlari yotadi shu ma'noda oladigan bo'lsak axloq me'yorlariga amal qilib yashash har doim ustuvor ahamiyatga ega hisoblanadi. Bizningcha bir insondagi ratsional yoki irratsional aql uni axloq me'yorlariga amal qilishda ichki nazoratni yo'lga qo'yishda yordam beradi.

Munosabat: Tarixan o'tmishga nazar tashlasak axloq me'yorlariga amal qilishni jamiyatni o'zi talab qilib kelgan. Har bir davlatlar yoki guruhlar yoki to'dalarning ham o'zlarining axloqiy mezonlari bor³. Bunga amal qilgan shaxs ayni shu jamiyatda yoki davrada obro' topadi. Hamma bilan bemalol munosabatga kirishish uchun asos bo'ladi. Umuman jamiyatdagi munosabatlarda axloq me'yorlariga amal qilish uni nazorat qiluvchi vijdoniga sodiqlik albatta jamiyat hayotini tinch totuv va farovon bo'lishini ta'minlaydi. Ammo dunyo miqyosida oladigan bo'lsak universal axloqiy me'yorlar mavjud emas xar bir davlat va jamiyatlarda qaror topgan axloqiy qadriyatlar ularning e'tiqodi geografik joylashuvi va muhiti bilan bog'liqdir. Shu sababli munosabatlarda hamma axloqiy me'yorlarga amal qilsa ham oradagi farqlar nizolar vujudga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Shuningdek atoqli faylasuf Erkin Yuspovning: "Umuman axloq ijtimoiy munosabatlar zamirida alohida shaxs sifatida mavjud bo'lgan insonlarning o'z o'zini idora qilish shakllari va me'yori, o'zaro muloqot va munosabatlarda ularga xos bo'lgan ma'naviy kamolot darajasining namoyon bo'lishidir"⁴.

Bu nuqtayi nazar bo'yicha axloq ijtimoiy jihatdan o'zini o'zi boshqarish shakllari, o'zaro tasirlar va munosabatlarga xos ma'naviy tartibsizlikning anonim darajasi sifatida ko'rish mumkin va axloq insonni ichki dunyosi, uning tanlovi va boshqalar bilan qilgan muloqoti bilan chambarchas bog'liqdir. Bizningcha shaxs axloqi bu ijtimoiy munosabatlardagi xatti-harakatlarni boshqaradigan ichki va shaxsiy yo'l ko'rsatuvchi sifatida baholasak bo'ladi. Unda axloq shaxsning ma'naviy yoki ichki

¹ Xayrullayev M.M Uyg'onish davri va sharq mutafakkirlari. T.: O'zbekiston, 1971, 302-bet

² Asamiddinov E Axloqiy madaniyat va uning rivojlanish xususiyatlari Toshkent TDPU (Disertatsiya) 1999 B-17

³ John Hare Religion and Morality First published Wed Sep 27, 2006; substantive revision Thu Aug 8, 2019 // <https://plato.stanford.edu/entries/religion-morality/>

⁴ Yusupov E. Inson komolotining ma'naviy asoslari. Toshkent. Unversitet, 1998, 38-bet

holatidan kelib chiqib uning xatti-harakati va boshqalar bilan munosabatiga bevosita ta'sir qiladi.

Axloqiy madaniyat murakkab tushuncha bo'lib, u muayyan jamiyatdagi kishilarning xulq atvori boshqaradigan umumiy e'tiqod, qadriyatlar va me'yorlarni bildiradi¹. Gefidding fikricha "Shaxs axloqiy madaniyatning jamiyat madaniyatidan farqi shundan iboratki, madaniyatga zid, axloqsiz nuqtayi nazarlar, xulq atvorlar va xatti-harakatlar oldin alohida kishilarda uchrab keyin butun bir jamiyatga yoyiladi."² Shu asosda axloqiy manfaat axloqiy ehtiyojdan kelib chiqadi va axloqiy madaniyatni shakllanishida muhim ro'l o'ynaydi. U ko'pincha jamiyatni ushlab turuvchi kuch sifatida tariflanadi, chunki u odalar bir-biri bilan qanday munosabatlarda bo'lishi uchun asos yaratadi. Shaxs axloqiy madaniyatiga bir qancha omillar, jumladan, din, tarix va siyosiy muhit ta'sirida shakllanadi. Bunga shaxsiy tajriba va e'tiqodlar ham ta'sir qilishi mumkin.

Shaxs axloqiy madaniyatining ko'plab turlari mavjud, ammo eng keng tarqalgani quyidagilardan iborat:³

- Shaxs axloqiy madaniyat: Axloqiy madaniyatning bu turi shaxs huquq va erkinliklarining muhimligini ta'kidlaydi. Shaxslar o'z xatti-harakatlari uchun mas'ul hisoblanadi. Hatto bu tanlov jamiyat me'yoriga zid bo'lsa ham

- Guruh axloqiy madaniyat: axloqiy madaniyatning bu turi guruhning shaxsga nisbatan muhimligini ta'kidlaydi. Shaxslar kattaroq jamiyatning bir qismi bo'ladi. Ular guruh ehtiyojlarini o'z ehtiyojlaridan ustun qo'yadi.

- Diniy axloqiy madaniyat: Axloqiy madaniyatning bu turi ma'lum bir din ta'limotiga asoslanadi. Shaxslar o'z hayotini o'z dinining ta'limoti asosida yashaydilar va ular oxiratda qilgan ishlari uchun mukofotlanadi yoki jazolanadi.

- Dunyoviy axloqiy madaniyat: Bu turdagi axloqiy madaniyatda biron-bir turga asoslanmagan. Shaxslar o'zlarining axloqiy e'tiqodlarini tanlashda erkindirlar va ular keyingi hayotda qilgan harakatlari uchun mukofotlanmaydi yoki jazolanmaydi va shu kabilar.

Bu shaxs axloqiy madaniyatning bir qancha turlarini keltirdik xolos. Shaxs axloqiy madaniyatning shakllanishida bir qancha omillar muhim ro'l o'ynaydi jumladan, ularning tarbiyasi, ta'limi va shaxsiy tajribasi ta'sir qiladi va ularning ahamiyati ijtimoiy muhit bilan bevosita bog'liqdir. V.Vunt fikricha "Shaxsiy axloqiy madaniyat

¹ B. Herrmann, C. Thöni, S. Gächter, Antisocial punishment across societies. *Science* 319, 1362–1367 (2008) 59-60

² Гефдинг.Г . Этик или наука о нравственности: Изложения этических принципов и их применение к различным житейским отношениям.-М.: ЛКИ, 2012.-198 стр

³ Miller JG. 2007 Cultural psychology of moral development. In *Handbook of cultural psychology* (eds Kitayama S, Cohen D), pp. 477–499. New York, NY: Guilford.

darajasi yakka subyektlarning guruh axloqiy madaniyatiga qo‘shilish jarayonida yuzga keladi. Ushbu daraja xar bir shaxsda odob va axloqqa doir o‘ziga xos tasavvurlarni yaratilishi, ularda o‘z shaxsiy xususiyatlari bilan bog‘liq xulq atvor me‘yorlarining namoyon bo‘lishi bilan tavsiflanadi.¹” Shu ma’noda shaxs axloqiy madaniyatining tuzilishiga e’tibor beradigan bo‘lsak u ham bir necha turlarga bo‘linadi:

a) Jamiyat subyektlari axloqiy ongini belgilari va elementlari; Jamiyat va shaxslar va guruhlar tomonidan qabul qilingan axloqiy e’tiqodlar, qadriyatlar va tamoyillarni anglatadi. Bu e’tiqod va qadriyatlar odamlarning dunyoda qanday fikrlashi va harakat qilishini shakllantiradi.

b) Xulq-atvor va muloqot madaniyati: Bu odamlarning jamiyatda bir-biri bilan qanday munosabatda bo‘lishini boshqaradigan normalar va amaliyotlarni anglatadi. Bu normalar va amaliyotlar muayyan jamiyatda axloqiy xulq-atvor deb hisoblangan narsalarni aniqlashga yordam beradi.

c) Axloqiy xatti-harakat va faoliyat” Bu odamlarning axloqiy deb hisoblangan haqiqiy xatti-harakatlarini anglatadi. Bunday xatti-harakatlar kichik mehribonlik harakatlaridan tortib, keng ko‘lamli altruizm harakatlariga qadar bo‘lishi mumkin. Axloqiy madaniyatning uch komponenti o‘zaro bog‘liqdir.

Jamiyatning axloqiy e’tiqodlari va qadriyatlari odamlarning bir-biri bilan o‘zaro munosabatini tartibga soluvchi me‘yor va amaliyotlarni shakllantiradi. Bu me‘yorlar va amaliyotlar, navbatida, shaxslarning xatti-harakatlari va munosabatlariga ta’sir qiladi. Axloqiy madaniyatning uch komponenti o‘zaro bog‘liqdir. Jamiyatning axloqiy e’tiqodlari va qadriyatlari odamlarning bir-biri bilan o‘zaro munosabatini tartibga soluvchi me‘yor va amaliyotlarni shakllantiradi. Bu me‘yorlar va amaliyotlar, o‘z navbatida, odamlarning axloqiy xatti-harakatlariga ta’sir qiladi.

Inson muhitining bir-biri bilan uzviy bog‘liqligi bo‘lgan ikki qismdan -tabiat va ijtimoiy muhitdan iborat lekin ”Shaxs axloqiy madaniyatining shakllanishida Ijtimoiy ahamiyatlidir, “zero “Ijtimoiy muhit shaxsning shakllanishi va rivojlanishida hal qiluvchi ro‘l o‘ynaydi. Shu bilan birga kishining ijodiy faolligi tufayli ijtimoiy muhit o‘zgarib turadi bu jarayon ta’sirida kishilar o‘zlari ham o‘zgaradilar” Buni xarakterli tomoni shundanki, axloqiy qoidalar va majburiyatlarga tabiiy ravishda yuqori ustuvorlik beradi bu ijtimoiy qoidalar va me‘yorlardan ustun qobiliyati va hamma uchun qo‘llanishida namoyon bo‘ladi.

Shu o‘rinda axloqiy me‘yorlarga asoslangan inson tashqi ta’sir natijasida shaklangan xulq atvordagi ayrim jihatlar uning boshqa kishilar bilan bo‘lgan o‘z aro muloqotida mumkin qadar ro‘y beradi. Bunda chuqurroq mulohazalik,

¹ Вуднт В. Этика: Принципы нравственности. Области нравственной жизни. Перю с нем. Изд.2 М. книжный дом ЛИБРОКОМ 2011 264 стр

xushmuomalalik, shirinsuxanlik, punktuallik, yoqimlilik, so‘zga sodiqlik tenglay olish, muqobil holatda o‘zini tuta olish va boshqa shu kabi axloqiy fazilatlar muhim ahamiyatga egadir. Axloqiy me‘yor shubhasiz bu kishilar xulq atvorining majburiy va mumkin bo‘lgan ko‘rinishlarining o‘ziga xos chek-chegarasidir. Uning asosida shaxs faoliyati, o‘zaro munosabatlari yaxshilik va yomonlik nuqtayi nazaridan tartibga solinadi”¹ Bizningcha axloqiy me‘yorlar shaxslar xatti-harakatlarining ma’lum bir chegaralarini belgilab beradi. Ular harakatlarni baholash va xatti-harakatlarni yaxshi yoki yomon deb hisoblash nuqtayi nazaridan boshqarish uchun asos bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev Y. Yaxshi xislat “Milliy tilanish”. 1995 yil 25 iyul
2. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoki axloq. T.: o‘qituvchi .1992, 11-bet
3. Abu Rayxon Beruniy. Xayot xikmatlari. “Ishonch”, 1996, 19-bet
4. Yusupov.E IsmoilovF. Odamiylik saboqlari. T.: 1997, 8-bet
5. Xayrullayev M.M Uyg‘onish davri va sharq mutafakkirlari. T.: O‘zbekiston, 1971, 302-bet
6. Asamiddinov E Axloqiy madaniyat va uning rivojlanish xususiyatlari Toshkent TDPU (Disertatsiya) 1999 B-17
7. John Hare Religion and Morality First published Wed Sep 27, 2006; substantive revision Thu Aug 8, 2019 // <https://plato.stanford.edu/entries/religion-morality/>
8. Yusupov E. Inson komolotining ma’naviy asoslari. Toshkent. Unversitet, 1998, 38-bet
9. B. Herrmann, C. Thöni, S. Gächter, Antisocial punishment across societies. *Science* 319, 1362–1367 (2008) 59-60
10. Гефдинг Г. Этик или наука о нравственности: Изложения этических принципов и их применение к различным житейским отношениям.-М.: ЛКИ, 2012.-198 стр
11. Miller JG. 2007 Cultural psychology of moral development. In *Handbook of cultural psychology* (eds Kitayama S, Cohen D), pp. 477–499. New York, NY: Guilford.
12. Вуднт В. Этика: Принципы нравственности. Области нравственной жизни. Перю с нем. Изд.2 М. книжный дом ЛИБРОКОМ 2011 264 стр
13. Пантелеев А.С. Звездин А.Л. Конке Виктор. Современная Этика учебник 2-е изд. Издательство: ОМЕГА-Л ГРУППА КОМПАНИЙ, 2008. 394

¹ Пантелеев А.С. Звездин А.Л. Конке Виктор. Современная Этика учебник 2-е изд. Издательство: ОМЕГА-Л ГРУППА КОМПАНИЙ, 2008. 394